

ЎЗБЕК ТИЛИ ХРОНОНИМЛАРИНИНГ СТРУКТУР-КОМПОНЕНТ ТАҲЛИЛИ

Норкўзиев Жамшид,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада хрононимларнинг формал структураси бутунлай ўзига хослиги, айрим ҳолларда сўзлар ўзининг кенг маъносини йўқотиб ихтисолашган маъно томонга силжиши, атоқли отлар билан бирга қўлланган турдош отлар яқка шахс эмас, жамоавий, оммавий ҳаракат маъносини ангата бошлаши, жумладан, уруш билан боғлиқ бўлган хрононимлар жуда кўпчиликни ташкил этиши, бунда шахс номлари ва жой номлари устуворлик касб этиши каби масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: формал, хрононим, номлар, жой, вақт, турдош отлар, жой номлари, вақт номлари, байрам номлари, кўзғалон, жанг, уруш, босқин

СТРУКТУРНО-КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ХРОНОНИМОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Норкузиев Джамшид,

научный сотрудник Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация: в статье анализируются такие вопросы, как тот факт, что формальная структура хрононимов совершенно уникальна, в некоторых случаях слова смещаются в сторону специализированного значения, теряя свое широкое значение, а родственные существительные, которые используются вместе с существительными, начинают воспринимать значение коллективного, массового действия, а не одного человека, включая тот факт, что хрононимы, связанные с

Ключевые слова: формальный, хрононим, имена, Место, время, родственные существительные, топонимы, названия времени, названия праздников, волнение, битва, война, вторжение

STRUCTURAL AND COMPONENT ANALYSIS OF CHRONONYMS OF THE UZBEK LANGUAGE

Norkuziev Jamshid,

Researcher at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

---

Abstract: the article analyzes such issues as the fact that the formal structure of chrononyms is completely unique, in some cases words shift towards a specialized meaning, losing their broad meaning, and related nouns that are used together with nouns begin to perceive the meaning of a

collective, mass action, and not one person, including the fact what are the chrononyms associated

Keywords: formal, chrononym, names, place, time, related nouns, toponyms, time names, holiday names, excitement, battle, war, invasion

Кириш. Тарихий жараёнларда босқинчилик ҳаракати воқеалари билан боғлиқ мудофаа ҳам амалга оширилган, ўз худуди ва чегарасини босқиндан ҳимоя қилиш ҳаракати ҳам фаол кузатилади, бу ҳолат эса “мудофаа” компонентли хрононимларнинг пайдо бўлиш омили сифатида қайд қилиниши лозим. Хрононимлар объектив воқелик билан бевосита боғланган бўлиб, уларнинг мавзуй таснифида ушбу воқеликнинг қайси турини акс этириши эътиборга олинади[2]. Улар қандай мазмунни англатишидан қатъи назар, муайян вақт семаси устуворлиги асосида бирлашади.

Тилшуносликда уруш ҳаракатлари билан хрононимлар алоҳида ўрин тутади. Улар хрононимларнинг бир кўриниши сифатида баталионимлар ҳам деб юритилади[4]. Баталионимлар сирасида уруш номлари, жанг номлари, мудофаа номлари, юриш номлари, қирғин номлари кабиларга ажратилади

Хрононимлар ономастиканинг қуйи тизими бўлиб, уларнинг маънолари ва тизим алоқаларида календар вақти ҳақида содда фикрларни очиб беради.

Этно-диалект луғати халқ хрононимиясининг систем-функционал ўзига хослигини ўрганиш учун пойдевор бўла олади. Луғатнинг изоҳли қисмига хрононимнинг ўзи, у белгилаган календар сана ҳақидаги маълумотлар, ареал белгилари, тасвирий контекстлар, лексик изчиллик муносабатлари ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, хрононимга асосланган семантик ва сўз ясовчи деривацияларни киритиш мумкин. Луғатнинг идеографик қисмида маълум бир санани белгиловчи барча календар номлари белгиланиши ва бу номларнинг ареал тақсимланиши ҳақида маълумот ҳам берилиши мумкин.

Хрононимлар семантикаси турли даражаларни ажратиб турадиган тизим (денотатив, мотивацион, коннотатив, прагматик), маъно таркибий қисмлари (баҳолаш, этно-маданий ва мафкуравий), шунингдек, хрононимик микросистемаларда (ўзаро боғлиқ хрононимларнинг мотивацион хусусиятларини таққослашда) юзага келадиган маънолар сифатида тавсифланиши мумкин.

Денотатив маъносига кўра хрононимлар календар нуқталар ва даврларни ифодалаши мумкин. “Тошкент зилзиласи”, “Андижон воқеалари”, “Дукчи эшон кўзғалони” каби. Шу ўринда “Тошкент зилзиласи” деганда, албатта, 1966 йил ҳамманинг кўз олдига келади.

Демак, хрононимлар бирор муҳим воқеа билан боғлиқ бўлган вақтни ифодалайди.

Хрононимларни таҳлил қилар эканмиз, шунга гувоҳ бўлдики, зилзила, кўзгалон ва ҳаракат каби ҳодисалар ўзбек халқи тарихида рўй берган воқеалар билан боғлиқ. Аммо “уруш” ва “босқин” сўзлари билан тугайдиган хрононимлар учрамаганлиги бу ўзбек халқининг маданияти, менталитетини, бағрикенглиги, инсонпарварлиги, адолатли эканлигини кўрсатади. Бироқ бошқа миллатлар билан боғлиқ бундай сўзлар хрононимлар сифатида кўплаб учрайди:

Шу ўринда хрононимларнинг фонетик, морфолагик ва синтактик жиҳатига эътибор берадиган бўлсак, бу турдаги хрононимлар таркибининг шаклланишида асосан топонимлар иштироки кузатилади:

1-жадвал

“Мудофаа” компонентли хрононимлар	“Операция” компонентли хрононимлар
Бухоро мудофааси	Берлин операсияси
Самарқанд мудофааси	Висла Одер операцияси
Урганч мудофааси	Манжурия операцияси
Ўтрор мудофааси	
Хива мудофааси	
Эрши мудофааси	

Шартномалар ҳам тарихий аҳамиятга эга бўлиб, бир қатор муҳим маълумотларни ўзи билан ташиб юради. Мазкур хрононимларни эшитган ёки кўрган заҳоти шу ном асосида турган тарихий воқеа-ҳодиса кўз олдимизда гавдаланади. Бу каби хрононимлар таркибида жой номлари етакчилик қилади: (2.6-жадвал)

2-жадвал

“Шартнома”(битим, сулҳ, пакт) компонентли хрононимлар	“Конференция” (конгресс) компонентли хрононимлар
Австрия-Германия шартномаси	Алхесерас конференцияси
Адринапол сулҳ шартномаси	Бангдун конференцияси
Айгун шартномаси	Берлин конгресси
Англия-Миср шартномаси	Берлин конференцияси
Англия-Россия битимлари	Вашингтон конференцияси
Англия-Совет-Эрон шартномаси	Вена конгресси
Англия-Трансиордания шартномаси	Касабланка конференцияси
Берлин пакти	Қрим конференцияси

Хрононимлар тизимида сиёсий жараён билан боғлиқ ҳолат ва воқеаларнинг ифодаловчилари ҳам кузатилади. Бу эса тарих воқелигида ўзаро келишув масаласи ҳам муҳим ўрин эгаллашидан далолат беради. “Конвенция” компонентли хрононимлар мавжудлиги бу фикрни асослайди. Шунингдек, оммавий қатл ҳодисасининг ҳам

тарихий воқелик эканлиги “қирғин” компонентли хрононимлар орқали кузатилади: (2.7-жадвал)

3-жадвал

“Конвенция” компонентли хрононимлар	“Қирғин” компонентли хрононимлар
Аккерман конвенцияси	Амрицар қирғини
Англия Германия декларацияси	Қипчоқ қирғини
Атлантика хартияси	
Вена конвенциялари	
Гаага конвенциялари	

Тарихий воқелар билан бирга табиий ҳодисалар ҳам тарих сарҳадларида содир бўлиб туриши маълум. Бу фикрни асословчи далил сифатида “зилзила” компонентли хрононимларни қайд қилишимиз мумкин. Албатта, бу сингари хрононимик birlikлар таркибида жой номлари асосий ўринни эгаллайди ва хрононимнинг шаклланиш асосида топонимлар қайд қилинади: (4-жадвал)

4-жадвал

“Зилзила” компонентли хрононимлар	
Андижон зилзиласи	Қумтоғ зилзиласи
Бурчмулла зилзиласи	Кучан зилзиласи
Газли зилзиласи	Маркай зилзиласи
Гужарот зилзиласи	Мессина зилзиласи
Ёркент зилзиласи	Наманган зилзиласи
Жалолобод зилзиласи	Олма ота зилзиласи
Жамбул зилзиласи	Писком зилзиласи
Избоскан зилзиласи	Поп зилзиласи
Исфара Боткент зилзиласи	Руминия зилзиласи
Қайроққум зилзиласи	Сан Франциско зилзиласи

Тарихий ва умуминсоний таъсир ҳамда аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларнинг имзоланиш, тузилиш санаси, жойи, вақти ҳам муҳим тарихий воқеа сифатида тарихга киради, тил бирлиги билан ифодаланади, булар орасида режалар, экспедициялар алоҳида ўрин эгаллайди: (2.9-жадвал)

5 -жадвал

“Режа” компонентли хрононимлар	“Экспедиция” компонентли хрононимлар
Барбаросса режаси	Бухоро экспедицияси
Игнатев миссияси	Искандар қўл экспедициялари
Негри миссияси	Перовский экспедицияси
Хоников миссияси	
Шуман режаси	

Хрононимлар тизимида босқинга қарши курашиш; уруш майдонида алоҳида жасорат, мардлик кўрсатиш ва аксинча, ўзга ҳудуд ёки мамлакатга ҳарбий юриш, истило, қамал қилиш каби воқеликлар ҳақидаги маълумот

ва ахборотларни ўзида акс эттиришга хизмат қилувчи тарихий воқеалар номлари ҳам мавжуд. Уларни мазмун-моҳияти жиҳатидан “жасорат”, “юриш”, “истило”, “қамал” каби компонентли хрононимларга ажратиб таҳлил қилиш мумкин: (б-жадвал)

“Жасорат” компонентли хрононимлар	“Юриш” компонентли хрононимлар
Бобобек жасорати	Англия Франция Исроилнинг Мисрга қарши агрессияси
Жалолиддин жасорати	Араблар истилоси
Жўрабек жасорати	Россия истилоси
Мадаминбек жасорати	Бекович Черкасский ҳарбий юриши
Массагетлар жасорати	Бухоро босқини
Номоз Пиримқулов жасорати	Галл юришлари
Спитамен жасорати	Демодам юриши
Темур Малик жасорати	Қарши қамали
Тўмарис жасорати	Мўғуллар истилоси
Широқ жасорати	Салб юришлари
Ўрта Осиёда миллий ҳудудий чегараланиш	Англия-Франция-Исроилнинг Мисрга қарши агрессияси

Юқорида қайд қилинган хрононимлар орасида ўзбек халқи тарихи билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи номлар ҳам анча миқдорни ташкил этади. Чунки ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадим замонлардан бери турли табиат ҳодисалари, ададсиз ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисалар, истило, уруш, кўзғолон, қамал содир бўлган. Айниқса, Ўрта Осиё, хусусан, бизнинг мамлакатимиз турли босқинларни бошдан кечирган, истилога қарши мардонавор курашган, эрк, озодлик йўлида исён кўтарган, халқ қаҳрамонлари ўз юрти ва мамлақати ҳимояси йўлида фидокорлик, жасорат кўрсатган. Мазкур тарихий воқеа-ҳодиса, жараёнларнинг сабаб ва оқибатлари тилдаги хрононимлар маъносининг таркиб топиш омили сифатида қайд қилиниши лозим.

Хулоса ўрнида. Хрононимлар, асосан, от сўз туркуми билан ифодаланишини инобатга олсак, номларнинг вақт ёки воқеа-ҳодисаларга муносабати натижасида тилда турли компонентли хрононимлар ҳосил бўлади ва йиллар давомида жамиятлар томонидан бошқа вақт билан боғлиқ ўлчовларга асос вазифасини бажаради. “Кўзғолон” компонентли хрононимлар асосан, атоқли отларга боғланиб келади, “жанг” компонентли хрононимлар, асосан, жой номларини ифодаловчи атоқли отларга қўшилиб келади. Кўзғолон кўтариш, албатта, муайян шахс ташаббуси билан содир бўлганда, унинг номи шу кўзғолоннинг номи сифатида хизмат қилади, жанг эса, қўшинлар ўртасида келишилган ҳолатда ташкил бўлади ва бунда аксар ҳолларда жанг содир бўлган ёки олдиндан белгиланган жой номи тил ва тарихга хрононим сифатида киради.

Хрононимларнинг семантик структураси ҳам ўзига хос бўлиб,

айрим ҳолларда сўзлар ўзининг умумий маъносини торайтириб, ихтисослашган маъносини намоён қилади. Атоқли отлар билан бирга қўлланган турдош отлар яқка шахс эмас, жамоавий, оммавий ҳаракат маъносини ифодалашга хизмат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, уруш воқелиги билан боғлиқ бўлган хрононимлар кўп миқдорни ташкил қилади, бунда шахс исми ва жой номлари устуворлик касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.–Т.:“Ўзбекистон нашриёти”, 2020. 471-б.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси –Тошкент, “Миллий энциклопедия”. 2004. 544-б.
3. Реммер С.А. Хрононимы как особый разряд собственных имен: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук –Днепропетровск, 2005. – С. 3.
4. Канна В.Ю. Из наблюдений над функционированием как хрононимов как топонимов–батлионимов // Филологические исследования, 2006, – № 8. – С. 211.